

УДК 81

АСАНОВА Г. А., МАКАМБАЕВА А. Б., ОСМОНОВА А. О.

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, Ош шаарындагы гуманитардык-
табигый илимдер факультети

АСАНОВА Г. А., МАКАМБАЕВА А. Б., ОСМОНОВА А. О.

Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына, Гуманитарно естественно-
научный факультет в г. Ош

ASANOVA G. A., MAKAMBAYEVA A. B., OSMONOVA A. O.

Kyrgyz National University named after J. Balasagyn, faculty of Humanities and Natural
Sciences
in Osh

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ОЙЛОРУ

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ИДЕИ ЮСУФА БАЛАСАГУНИ

THE ECONOMIC IDEAS OF YUSUF BALASAGUNI

Кыскача мүнөздөмө: Макалада XI кылымдагы байыркы түрк мамлекетинин улуу ойчул жана көрүнүктүү мамлекеттик ишмери – Жусуп Баласагындын негизги экономикалык

идеялары чагылдырылган. —Куттуу билим! поэмасындагы акылман насааттарда түрк мамлекеттеринин башкаруучулары ошол мезгилдеги көптөгөн экономикалык көйгөйлөрдү карап, аларды чечүүнүн конкреттүү жолдорун көрсөтүп келген.

Аннотация: В статье отражены основные экономические идеи великого мыслителя и выдающегося государственного деятеля древнетюркского государства XI века – Юсуфа Баласагуни. В мудрых наставлениях, содержащихся в поэме «Кутадгу Билиг», правители тюркских государств рассматривали многочисленные экономические проблемы того времени и предлагали конкретные пути их решения.

Abstract: The article reflects the main economic ideas of the great thinker and prominent statesman of the ancient Turkic state of the 11th century, Yusuf Balasaguni. In the wise admonitions contained in the poem *Kutadgu Bilig*, the rulers of the Turkic states addressed numerous economic problems of that time and proposed concrete ways to solve them.

Негизги сөздөр: эмгек; мал чарбасы; дыйканчылык; кол өнөрчүлүк; казына; салык; товарлардын наркы; социалдык иерархия.

Ключевые слова: труд; животноводство; земледелие; ремесло; казна; налог; стоимость товаров; социальная иерархия.

Keywords: labor; animal husbandry; agriculture; handicrafts; treasury; tax; commodity value; social hierarchy.

Азыркы Борбордук Азиянын эгемендүү мамлекеттеринин жана эгемен Кыргызстандын аймагында жашаган түрк урууларынын социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүү тарыхында XI кылым маанилүү орунду ээлейт.

Дал ислам дини, араб тили жана маданияты кирип, жайылгандан кийин түрк урууларынын жана мамлекеттеринин материалдык жана руханий маданиятынын өнүгүү даражасы бир топ байыгандардын бири болгон.

Араб экспансиясынан кутулган түрктөр IX-X кылымдарда акырындык менен Батыш багытында агрессивдүү миграциясын улантып, ошол мезгилде бүткүл Евразия мейкиндигинде континенттин башка алдыңкы мамлекеттери менен эң күчтүү мамлекеттердин бири болуп эсептелген.

Түрктөрдүн аскердик-саясий жана экономикалык-маданий тармактарда жетишкен ийгиликтери, биздин оюбузча, алардын этникалык өзүн-өзү аңдоосун бир топ жогорулатты, анын бир көрүнүшү XI кылымда түрк тилинин ар тараптуу өнүгүшү жана жайылуусу болду. Түрктөрдүн патриоттук өзүн-өзү аңдоосунун тез өсүшү түрк окумуштууларынын, акындарынын жана ойчулдарынын өздөрүнүн адабий жана илимий эмгектерин өз эне тилинде басып чыгарууга болгон каалоолорун бир топ жогорулатты. Бул өз кезегинде бул эмгектердин башка элдерге таралышына, түрк тили, материалдык жана руханий маданияты менен таанышуусуна шарт түзгөн.

Түрк мамлекеттеринин өнүгүүсүндөгү ушул социалдык-экономикалык жана этномаданий процесстин өнүгүшү менен, биздин оюбузча, XI кылымда дүйнөлүк маданияттын бир катар шедеврлеринин байыркы түрк тилинде пайда болушу да байланыштуу.

Бул тизмеде улуу ойчул жана чыгаан инсандын атактуу —Куттуу билим¹ жалпы көлөмү 13444 ыр сабын түзөт, 85 бөлүм жана 6520 биттен турган поэмасы ардактуу орунду ээлейт. Орто Азиянын орто кылымдардагы мамлекеттик ишмери жана таланттуу акын Жусуп Баласагын (1015 (1016) – XI к.).

Түрк башкаруучуларынын, башкаруучу табынын жана бүтүндөй калктын өкүлдөрүнүн атактуу насаатчысынын поэмасынын өзөгүндө эл арасындагы акыл жана болуунун диалектикалык жалпылыгы белгиленген:

Жараткан адамдын макулуктар арасында мындай деп белгиледи:

Ал билим жана акыл менен жарык болду.

Ал акылы менен да, сөзү менен да айырмаланып
турган, Ага келбет берип, иш-аракетинде акылдуу
кылган.

Кудай кимге билим жана акыл
берген, Аны жакшылыкка насаат
кылды...[1, б.46]

Жусуп Баласагын жалпы эле эмгектин өзгөчөлүктөрү менен чектелбестен, эмгек ишмердүүлүгүнүн айрым түрлөрүнө: малчыларга, дыйкандарга, кол өнөрчүлөргө, соодагерлерге (соодагерлерге), окумуштууларга, дарыгерлерге ж.б.

Мисалы: Алсак, ал мал чарбасы менен (Орто Азиянын орто кылымдардагы мамлекеттеринин дыйканчылык тармагындагы дыйканчылыктын негизги формасы) иштеген адамдардын түйшүктүү жана оор эмгегин кантип даңазалайт:

Эл арасында малчылар да

бар. Кой, жылкы

кайтарышат.

Оор жүктү аркаңа көтөрүп,

Аны алып салууну ойлонушпайт да.
Калган дүйнө алардын ырыскысынан
алат Бээнин кымызы менен койдун
сыры.

Эт жеп, тери кийгендерден,
Алардын эмгегисиз эч ким жашай
албайт. Бул адамдар сага да пайда
Ошондуктан, аларды баалай бил жана аларды ая.

Аларга адамдардай мамиле кылгыла

Алар сураганын бер, алардан керектүүсүн ал [2, б. 142–143].

Менчик мамилелеринин системасында, белгилүү болгондой, жерге менчик формасы негизги орунду ээлейт. Ошентип, көчмөн жана жарым көчмөн мал чарбачылыгы үчүн эң ыңгайлуу болгон талаа зоналарында жайгашкан феодалдык түрк мамлекеттериндеги жерге ээлик кылуунун формалары өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөргө ээ болгон. Бул өзгөчөлүктөр, өзгөчө, жерге ээлик кылуу мамилелеринде төмөнкүдөй болгон. Эгерде дыйканчылык жана отурукташкан жайыт жерлеринде (азыркы кыргыз жерлеринин аз гана бөлүгүн түзгөн) жер участкастуруна менчиктин борбордук хан (мамлекеттик) жана спецификалык (бек, бай) формалары өнүккөн болсо, анда көчмөн жана жарым-жартылай жерлеринде көчмөн малчылар, жайыттарга мамлекеттик-коммуналдык менчик жер сакталып калган.

Байыркы түрк уруулук (корпоративдик) жамаатында коомдук өндүрүш, бир жагынан, жайыт аймагына (мал чарбачылыгынын негизги шарты) жана суу булактарына жалпы (общиналык, урук) ээлик кылуу менен мүнөздөлгөн дуализм системасы үстөмдүк кылган. , экинчи жагынан, үй-бүлөнүн жеке менчик малга (негизги өндүрүш каражаты) жана башка

мүлккө.

Бирок, кошуналардын башкаруучулары көп учурда жамааттык жайыт жерлерин жамааттын башка мүчөлөрү менен макулдашылбастан, өз каалоосу боюнча тескөө укугуна ээ болушкан.

Жусуп Баласагун өзүнүн ырында түрк мамлекеттеринде орун алган дуализм системасы жөнүндө сөз кылып, өзүнүн эмгегинде көчмөн жана жарым көчмөн малчылардын кыймылсыз мүлкү жок экендигин, б.а. жер, бирок алар жеке менчик үй жаныбарларынын ар кандай түрлөрүнүн көп сандаган үйүрлөрүнө ээ.

Дыйканчылык менен алектенген жердештеринин эмгектик ишмердүүлүгүн баяндап, даанышман насаатчы бул тууралуу ырында төмөндөгүлөрдү белгилеген:

Адал эмгек бизди багып, дыйкандарды,

Алар кедей жана белгисиз адамдар

болсо да. Алар тер төгүштү

Кайгы менен түйшүктү билбешибиз

үчүн. Ачкачылыктын азабын билбеш

үчүн,

Алар азап жана кайгы менен жашашат.

Өмүр бою жер айдашат, сугарышат, себишет,

Биздин курсагыбыз камкордукка алынып, камкордукка алынган.

Дыйкандарга жакшылык кыл:

Сен алардын ийгилиги менен жашайсын [2, б. 140].

Жусуп Баласагын материалдык өндүрүштүн бул чөйрөсүнүн тармактарынын жетишээрлик жогорку адистешин белгилеп, түрк мамлекеттериндеги алгачкы орто кылымдардагы кол өнөрчүлөрдүн чебер эмгегине төмөнкүдөй баа берген:

Өнөр адамдары даңктала берсин!

Байлыкты колу менен жаратат.

Карапачы жана токуучу, өтүкчү жана ээр токуучу

Жасалма жана торт жасоочу, куралчы.

Өзүңүз эсиңизде болсун - мен алардын баарын санай

албайм - Бул класста дагы ким бар?

Айланабыздагы байлыктар

Мына ушулардын бардыгы алардын чебер колдору-нун эмгеги [2, б. 148].

Айрыкча, биздин оюбузча, Жусуп Баласагунинин адам коомунун өнүгүшүндөгү соодагерлердин (соодагерлердин), илимпоздордун жана даанышмандардын зарыл жана пайдалуу ишмердүүлүгү жөнүндө берген аныктамалары кызыктуу.

Жалпысынан түрк уруулары жашаган мамлекеттерде байыртадан бери товар-акча мамилелеринин жогорку деңгээлде өнүгүүсү жана эл аралык атап айтканда, бул биринчи кезекте алардын Улуу Жибек Жолундагы транзиттик жайгашуусу менен байланышкан.

Демек, соодагерлер түрк тилдүү мамлекеттерде коомдун таасирдүү социалдык-экономикалык катмарын түзгөн. Жусуп Баласагуни көпөстөрдүн (соодагерлердин) ишмердүүлүгүнүн мамлекеттин чарбалык ишмердүүлүгүнө кошкон салымынын зарылчылыгы жана пайдалуулугу жөнүндө мындай деп жазган:

Соодагерлер дыйкандарга окшош

эмес: Алар соода жолу менен

кошулат.

"Кайда эмне сатуу керек" - бул

кыялдануу, Соодагерлер дүйнөнү

кыдырып, шашышат.

Ал жакка алып барыңыз, ошол жакка бериңиз - бул алардын

жери. Алар жашоодон башка эч нерсе билишпейт.

Соодагерлерсиз жашоо баарыбыз үчүн жаман

болмок - Ысык-суукта өз алдынча тентип

калчубуз.

Соода менен алектенген адамдарды саякатка чыгарбаңыз - биз

кыйынбыз Чет өлкөлөрдө жибек, бермет көрүлгөн [2, б. 144–145].

Илимдин өкүлдөрү – окумуштуулар улуу акын жана насаатчы тарабынан өзгөчө урмат-сыйга ээ болушкан. Ал алардын түрк коомунун өнүгүшүнө кошкон салымын эмгек ишмердүүлүгүнүн башка түрлөрүнөн кыйла жогору баалаган, б.а. Жусуп Баласагун илимпоздордун жетишкендиктерин тигил же бул мамлекеттин өндүргүч күчтөрүн өнүктүрүүнүн эң маанилүү фактору катары караганын көрөбүз:

Жер бетинде илимпоздор классы бар,

Бул бизге, билимсиздерге эмнеге

үйрөтөт? Даанышмандар бизге жол

көрсөтөт,

Аларды жакшы сөз менен эстегиле.

Алардын илими боюнча сага эмне
окшош, Түшүнүп, колдон келишинче
колдонуңуз.

Биздин дүйнө илимпоздордун акылы менен
кооздолгон, Алардын билими адил мыйзамдардын
тамыры.

Даанышмандарыбыз
болбосо, Жер акыры соолуп
калат.

Алардын билими шамана; күйүп калса,
Түн ортосунда сенин жолуң жарык менен жарыктанды [2, б. 132–133].

Экономикалык теориянын теориясынын жана методологиясынын көз карашынан
алганда, биздин оюбузча, Жусуп Баласагунинин товардын наркы (наркы) жөнүндөгү
жаркын билдирүүлөрү өзгөчө баалуулукка ээ. Анын пикири боюнча, продукциянын
наркы түздөн-түз адамдын эмгегинин баасы менен аныкталат. Андан ары ал адам
эмгегинин наркын товар катары коомдук таануу, анын көз карашы боюнча, өндүрүлгөн
эмгек продуктыларын алмашуу процессинде ишке ашат деп көрсөтөт:

Мен жумушту жасайм - сен менин ишимди көрөсүң,
Пайдалуубу же жокпу башкалардан билишет [1, б.

203]. Биз үчүн ар дайым кымбат,
Ага көп эмгек жумшалды [2, б. 118].

Бул тууралуу ал өзүнүн кийинки көрсөтмөсүндө да айтат:

Соодагерлер колунан келгендин камын көрүшсүн

Ал эми эмгегин буюмга жумшагандарды сыйлашат [1, б. 457].

Исламды үгүттөгөн өкүмдарлардын акылман насаатчысы акчанын ролуна анын
функциясынын призмасы аркылуу: нарктын өлчөмү, жүгүртүү каражаты жана байлык
топтоо каражаты катары караган. Ал чарба жана мамлекет үчүн товар алуу максатын,
башкача айтканда, «табигый муктаждыкты» көздөгөн башкаруунун бул түрүн
жактырган. Белгилүү болгондой, улуу грек философу Аристотель (б. з. ч. 3-кылым)
мындай табигый

муктаждыкты «экономика» деп атаган. Соода жана сүткорлук капиталдын, негизинен,
баюуга багытталган ишмердүүлүгү, ал Аристотель сыяктуу (хрематистика) жалпысынан
табигый эмес, өзгөчө сүткорлук деп эсептеген.

Жусуп Баласагунинин айтымында, мамлекеттин күчү армиянын көлөмү менен гана эмес,
анын казынадан топтолгон каржылык ресурстарынан да көрүнгөн. Мындан ары ал
мамлекет жөн эле зер буюмдарын чогултуу менен алек болбошу керектигин эскертет.

Түрк элдеринин таланттуу акыны жана көрүнүктүү мамлекеттик ишмеринин пикири
боюнча, коомдогу бийлик өкүлдөрүнүн материалдык байлык топтоого ашыкча
умтулуусу ач көздүк катары бааланып, башкаруучуларга акылман көрсөтмөлөрдүн
автору тарабынан шылдыңдалган:

Жашоого ыраазы кедей адам,
башкаруучу – Ал эми ач көз шах өз
кожоюну эмес.

Дагы бир байдын бийликте сараңдыгы
бар Бул кумардан жогору турган кулдан

бечара. Алтынды ойлобогон байкуш
 Ач көздүк басып алгандан да
 бай. Ач көздүктү жеңген
 адамдар

Кабыр гана сени ач көздүктөн
 сактайт. Ким чындап бай болгусу
 келет?

Алтынга эмес, билимге ээ [2, б. 98–99].

Азыркы эгемендүү жана эгемендүү мамлекеттердин экономикалык (анын ичинде социалдык) саясатын иштеп чыгуунун жана ишке ашыруунун негизги принциптерин аныктоодо ХI кылымда «Кут алуучу билим» поэмасындагы акылман, дагы эле маанилүү көрсөтмөлөргө көңүл буруу керек. көрүнүктүү ойчул мамлекет башчыларына (жетекчилерине): Аким менен эки нерсе түбөлүккө мөөрлөнөт; Мыйзамдуулук жана сергектик – өлкөнүн тамыры [1, б. 45–46].

Мындан ары Жусуп Баласагуни өзүнүн акылман насааттарында күч-кубаты бар адамдарды илим үйрөнүүгө, акылын өнүктүрүүгө, анын жардамы менен ааламдын сырларын үйрөнүүгө умтулууга чакырат:

Акыл караңгылыкта жарык, сокурлар үчүн көз,

Ал дене үчүн жан, дудук үчүн сөз [1, б. 51–52].

Жусуп Баласагын хан ордосунун жогорку вазирлик кызматын аркалагандан бери мамлекеттик саясаттын, анын ичинде чарбалык иштердин сырларын жакшы билген, ошондой эле өкүмдардын башкы палата башчысы болгон «Куттуу билим» аттуу атактуу эмгегинде: коомдогу материалдык байлыктарды жөнгө салуунун жана бөлүштүрүүнүн объективдүү зарылчылыгын катуу жана ырааттуу көрсөтүп турат, б.а. мамлекеттин реалдуу жана адилеттүү экономикалык саясатын иштеп чыгуунун жана ишке ашыруунун зарылдыгы жөнүндө.

Элдин калың катмары кайырчы болуп калбашы үчүн, бир нече башкаруучулар семирп, бузулуп калбашы үчүн мамлекетте материалдык байлыктын бөлүштүрүлүшүн тең салмактуу кармоо зарыл деп эсептеген. Бул, анын ою боюнча, коомдогу экономикалык бакубаттуулукка жана социалдык консолидацияга алып келет:

Жардам берсең, кедей карапайым адамдай болуп калат,

Ал эми орточо адам бай жана гүлдөп калат.

Кедей адам орточо болуп, кирешесин

көбөйтөт, Ал байыса бүтүндөй өлкө гүлдөйт.

Эл бактылуу, өлкө гүлдөп,

Сен үчүн дуба кылып, бардыгы момундук менен ийишет [2, б. 415].

Коомдо мындай гүлдөп-өнүккөн социалдык-экономикалык абалга жетишүү үчүн Жусуп Баласагындын салык системасы жаатындагы идеялары өзгөчө мааниге ээ. Бул жерде белгилей кетүүчү нерсе, улуу ойчулдун ХI кылымда сунуш кылган экономикалык программасы коомдун бардык социалдык катмарларын байытуу идеясына негизделген, ага адилеттүү прогрессивдүү салыкты киргизүү жана колдонуу менен жетишилген. Ал бай калк – бай мамлекеттин негизи деп эсептеген, анда өлкөнүн бюджетинин кирешелери жана чыгашалары негиздүү айкалышып, товарларды керектөө көбөйүп, материалдык байлыктар топтолот. Мындай өлкөдө калктын жакыр катмары, кайырчылар, селсаяктар болбошу керек жана башкаруучулар дифференцияланган

салыктарды колдонуу аркылуу коомдун өнүгүшүн шайкеш келтирип, жакыр мекендештерине дайыма кам көрүшү керек деп эсептейт.

Жусуп Баласагунинин түрк башкаруучуларына жана орто кылымдардагы башкаруучу элитанын өкүлдөрүнө айткан акылман көрсөтмөлөрүндө мамлекеттин адилеттүү социалдык саясатын жүргүзүү маселелерине олуттуу орун берилген. Анын пикиринде, акимдер аз камсыз болгон калктын санын кыскартууга, жаш курагына же физикалык жактан майыптыгына байланыштуу ишке жарабай калгандарды коргоого, жакырларга жана үй- жайсыздарга кандайдыр бир ырайымдуулук көрсөтүүгө аракет кылышы керек.

Жусуп Баласагунинин түрк мамлекеттеринин башкаруучуларына жолдогон көрсөтмөлөрүндөгү жогорудагы экономикалык көз караштар, биздин оюбузча, аны дүйнөлүк экономика илиминин өнүгүшүнө зор салым кошкон XI кылымдын көрүнүктүү инсандарынын бири катары кароого мүмкүндүк берет.

Колдонулган адабияттар

1. Баласагуни Юсуф. Бактылуу билим. – М. 1983, – 197 б.
2. Баласагуни Юсуф. Бактылуу болуу илими. – Бишкек, 2005. – 238 б.